

بسمه تعالی

نقش مسجد در توسعه‌ی فضایی و کالبدی محله‌ای

خسرو کی‌منش

چکیده

مسئله‌ی نوشتار حاضر تحلیل جایگاه و نقش مسجد است به مثابه‌ی عامل مؤثر در تشکیل، تغییر شکل، رشد و توسعه‌ی شهرهای مسلمان‌نشین (از محلات تا کل شهر) و اثبات پیوند ساختاری مسجد با ساختار کلی شهر و محله. در این راستا، با دیدگاهی کل‌نگرانه‌ای به نقش مسجد در ساختار شهر، به طراحی و معماری شهر اسلامی می‌پردازیم. با چنین رویکردی به نقش اعتقادی و تاریخی مسجد می‌نگریم و تبدیل جامعه‌ی سنتی به جامعه‌ی امروزی را بررسی می‌کنیم. مسجد همواره جزء لاینفک شهر مسلمان‌نشین و عنصر تشکیل‌دهنده شهر و هدایت‌کننده‌ی توسعه‌ی شهری بوده است. در واقع، این مقاله، با در نظر گرفتن مسجد به مثابه‌ی هویت مشترک شهرهای اسلامی، تأثیر مسجد بر رشد و توسعه بعد معنوی و فکری شهرها و محلات را بررسی می‌کند. به‌طور کلی مسئله‌ی نقش مسجد در ساخت اکولوژیک شهرها و محلات اسلامی و آرام‌سازی سیمای ساختاری محلات و بهینه‌سازی توسعه‌ی شهری در راستای ایجاد مناطق و محلات پویا و زنده شهری محور اصلی پژوهش ماست. مطالعه‌ی حاضر، پژوهشی توصیفی^۱ است که علاوه بر مطالعه‌ی اسناد، مدارک و منابع کتابخانه‌ای، در آن از شیوه‌ی مصاحبه با اساتید حوزه و دانشگاه نیز استفاده شده است.

واژگان کلیدی: ساختار محله‌ای، توسعه‌ی فضایی و کالبدی، ساخت اکولوژیک شهری.

مساجد هویت مشترک شهرهای اسلامی

در تمدن اسلامی، علاوه بر اینکه مسجد عامل اصلی تشکیل شهرها بود، تعیین‌کننده‌ی الگوی کلی و هویت مشترک شهرهای اسلامی نیز به‌شمار می‌رفت. شهرهایی که به دست مسلمانان تغییر شکل یافتند یا احداث شدند، حیظه‌ی وسیعی از اقیانوس اطلس تا شبه قاره‌ی هند را در بر گرفتند. با وجود تنوع‌های اقلیمی و

^۱ . Descriptive

فرهنگ‌های بومی، این شهرها با ساختار و الگویی یگانه ظهور نمودند که مسجد در این فرآیند نقشی کلیدی بر عهده داشت. از لحظه‌ای که شهرها، محلات و مساجد یگانه می‌شوند، دین و دنیا دیگر دو مقوله‌ی مجزا نیستند. در مسجد که حاصل کار معماران آگاه و عارف است، تضاد میان فضای درونی و برونی اماکن از میان رفته است؛ برخلاف دیگر اماکن مذهبی نظیر کلیساها. به‌دیگرسخن، میان مسجد و جامعه‌ی اسلامی پیوندی پیوسته وجود دارد. صحن مساجد معمولاً درها و دروازه‌هایی دارد که از دو یا سه طرف ارتباط مردم محلات را با مراکز شهر و بازار آسان می‌کند.^۲

مسجد و ساخت اکولوژیک شهرها و محلات اسلامی

برای هر فرد مسلمان، در هر نقطه از جهان، مسجد مفهومی خاص دارد. هر فرد دست کم پنج بار در شبانه‌روز ذهن و روح خود را متوجه خدا می‌کند. حتی در صورت حضورنداشتن در مسجد، فرد رو به قبله‌ای می‌ایستد که مسجد هم به همان سو است. این فضای والا و متعالی معرف نظامی از اصول، ارزش‌ها و معیارهای مقدس است. ارزش‌های اصیل حاکم بر جامعه‌ای اسلامی فراتر از زمان و مکان جغرافیایی است و امتی واحد را در اذهان تداعی می‌کند. در صورت تقویت این مشترکات، همان بنیان مرصوصی به وجود می‌آید که قرآن بر آن تأکید دارد. وحدت استواری که بر معماری شهرها و محلات اسلامی اثر گذاشته است و مکانی امن و محیطی آمیخته با صلح و صفا و تفاهم پدید آورده است.

اینجاست که نقش کثرت در عین وحدت و وحدت در عین کثرت مسجد بر واحدهای مسکونی محلات تأثیر می‌گذارد و کیفیت زندگی سالم را ارتقا می‌بخشد. شهرهای اسلامی سنتی براساس احساس دینی از زندگی، استقلال هر مؤمن، حرمت حریم خانواده‌ها و اهمیت خلوت‌گزینی شکل گرفته‌اند. این نگاه به زندگی کاملاً در ساخت اکولوژیک شهرهای اسلامی مؤثر بوده است. مرزهای پردوام محلات و خانه‌ها، بن‌بست‌بودن کوچه‌ها و محلات و انتخاب نوعی استقلال در واحدهای مسکونی و زندگی مشترک همه‌ی مردم محله نمونه‌ی روشن این نگاه است. چیزی که اخیراً در باغ‌شهرهای اروپای شمالی متداول شده است. شهر اسلامی بیش از آنکه منزلگاهی برای قافله‌های عازم نواحی دوردست یا دژی برای حمایت از مؤمنان در برابر هجوم دشمنان باشد، مأمن شیوه‌ای از زندگی بود و مسجد به‌مثابه‌ی میعادگاه مشارکت‌های اجتماعی

^۲. عرفان، محمدهادی، معماری مسجد، ص ۵.

اهمیت زیادی داشت.

دیدگاه کل نگرایانه به مسجد در ساختار شهرها و محلات

اصول معماری اسلامی ایران را، که در رأس آن معماری اماکن مذهبی و مساجد قرار دارد، می توان به چهار اصل تقسیم کرد:

۱. مردم داری به معنای داشتن مقیاس انسانی است که می توان آن را در عناصر مختلف معماری اسلامی ایران مشاهده کرد. برای مثال، اگر سهدری را (که همان اتاق خواب است) در نظر بگیریم، اندازه ی آن برحسب نیازهای مختلف زن، مرد و کودکان آن هاست.

۲. نیارش به مجموعه چیزهایی گفته می شود که بنا را نگاه می دارد و استاتیک بنا، علم ساختمان یا فن ساختمان و مصالح شناسی را شامل می شود.

۳. خودبستگی به این معناست که سازندگان بنا سعی می کنند مصالح مورد نیاز را از نزدیک ترین مکان و با ارزان ترین بها به دست آورند.

۴. دون گرایی در ساخت بنا و نحوه ی ارتباط آن با فضای خارجی لحاظ می گردد. به این معنا که بنا به گونه ای ساخته می شود که همه ی فضای درونی آن با هم ارتباط مستقیم پیدا می کند. به دلیل خشکی، بادهای مختلف، شن های روان و ... در بسیاری از مناطق ایران، بناهای درون گرا رایج شده است.^۳

در یک نگاه به معماری ایران می توان گفت که ایران در هنر، معماری و ادبیات مجذوب پرهیز و پروا از سنگینی است. همین امر، بهتر از هر چیز دیگری، معرف ویژگی آن است. در اینجاست که معمار ایرانی، با پیروی از اصول معماری اسلامی و به ویژه معماری مساجد، در جستجوی زیبایی فکر و بیان و همچنین احساس راحتی و سبکی در احداث خانه ها در ساختارهای محله ای است.^۴

پیوند ساختاری مسجد با ساختار کلی شهرها و محلات

در شهرهای اسلامی، معماری مساجد معماری مرکزی شهرها و محلات است. هنگامی که معماری کوفه به علی (علیه السلام) سپرده شد، ایشان نخست مسجد کوفه را بنا کردند. براساس سنت اسلامی، پس از مسجد،

^۳. پیرنیا، معماری اسلامی ایران، ص ۹۱.

^۴. آثار ایران، ج ۳، ص ۳۷-۳۶.

نخست مدرسه و سپس بازار احداث می‌شد. در همه‌ی شهرهای سنتی (چه در ایران و چه در کشورهای عربستان، مصر، سوریه و حتی شمال آفریقا و هند) شاهد هستیم که در شهر و محله‌ای با هویت اسلامی، پس از مسجد، که نماد مرکزی هر شهر یا محله‌ای است، خانه‌ها با همان قوس‌ها و مقرنس‌های معماری مسجد به‌وجود آمده‌اند و همان فضای مسجد را تداعی می‌کنند.

در بنای بسیاری از مساجد، هنرهای گوناگونی با هم درآمیخته است و زیربنایی خاص به معماری آن‌ها داده است. معماری در توازن اجزا کوشیده است، نقاشی به الوان کاشی‌ها و نقوش توجه کرده است و خوشنویسی به لوح‌ها و کتیبه‌ها جلوه و جلا بخشیده است. علاوه بر شعر، موعظه‌ها و موسیقی نیز، برای آنکه از دیگر هنرها باز نمانند، در صدای مؤذن، بانگ قاری و واعظ مجال جلوه‌گری یافته‌اند. حتی صنایع دستی نیز برای تکمیل و تزیین این مجموعه‌ی الهی به میدان آمده است. از این‌رو، اثرگذاری معماری مساجد بر معماری محلات و خانه‌های موجود در آن، از منظر زیبایی‌شناسی، بسیار مهم است؛ زیرا زیبایی محیط بر روان انسان تأثیری مطلوب می‌گذارد، تجربه‌ی فضایی محله را تسهیل می‌کند و بر تقویت روابط عاطفی متقابل تأثیر می‌گذارد. وجود تنوع یا تسهیل ارتباطات اجتماعی میان شخص و گروه در محله نیز از جمله ارزش‌های زیبایی‌شناختی است. از این‌رو، یکی از اهداف کلان طراحی و برنامه‌ریزی شهری باید حفظ و کثرت زیبایی محیط شهری باشد. ایجاد فضای دلپذیر و آرامش‌بخش در شهر به عناصر گوناگونی وابسته است. رنگ و نور از جمله عناصر مهم دیگر هستند که در الگوی معماری و طبیعت ساختاری مسجد نقشی مهم دارند. اما در شهرهای مدرن و امروزی عناصر طبیعی حضور کمتری دارند و بناهای محلات پیوسته به خاکستری و سیاه نزدیک‌تر می‌شوند.

مسجد و تغییر شکل و رشد شهرهای مسلمان‌نشین

عده‌ای از محققان بر این باورند که دین اسلام به‌واسطه‌ی نظام ارزشی خود الگوهای رفتاری، نقش سازمان‌های اجتماعی و مردمی (نظیر مسجد در محل سکونت مسلمانان) و شکل سکونت‌گاه‌های انسانی را تعیین کرده است. برای این عده، شهرهای اسلامی حاصل اعتقادات اسلامی است و فقط با درک اصول و قوانین اسلامی می‌توان با اکولوژی شهرهای اسلامی آشنا شد.

از اوایل دهه‌ی ۱۹۶۰، به تکنولوژی مهار نشده و اثرات مخرب آن در محیط زیست اعتراض‌های زیادی شده است. انسان نباید با نظام اکولوژیکی معامله، در آن مداخله و آن را تضعیف کند و درنهایت به

تعادل های آن آسیب برساند. این طرز تفکر با نظام جهان و تعادل های حساس محیطی کاملاً منطبق است. بی جهت نیست که در اعتقادات اسلامی نیز بر تکنولوژی میانی و شایسته ی محیط زیست تأکید شده است. اسلام سعادت انسان را در آن می یابد که در محیطی هماهنگ با محیط طبیعی و یکدلی با آفریدگار زندگی کند. از این رو، در اعتقادات اسلامی، انسان مسئول حفظ و نگهداری تعادل های محیطی است. همین طرز تفکر باعث شد که در گذشته اصول و اعتقادات اسلامی محیط زیست شهری و معماری شهرها را به تعادل برساند. با وجود این، اخیراً، ناحیه گرایی در شهرهای اسلامی و ساخت اکولوژیک شهرها، محیط زیست شهری را آسیب پذیر کرده است و شهرک ها و محلاتی جدید پدید آورده است که تعادل های محیطی را بر هم زده اند. در حالی که، معماری اصیل اسلامی در ساختار شهری به روح و فرهنگ مردم نیز توجه می کند و شیوه ی زندگی آنان را در ساخت شهر دخالت می دهد.

مسجد و بهینه سازی توسعه ی شهری و محله ای

مسجد همواره نقشی مهم در بهبود و بهینه سازی توسعه ی شهری و محله ای دارد که در راستای ایجاد منطقه یا محله ی فعال و زنده ی شهری است. مسجد، از لحاظ کالبدی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مقدمه ی تأمین مطلوب نیازها و خواسته های شهروندان است؛ به ویژه برای حفظ هویت و تمدن تاریخی. از سوی دیگر، توجه به ارتقای توان تولیدی شهر یا محله و استفاده ی بهینه از زمین برای توسعه ی سازمان یافته ی شهری و محله ای از دیگر نقش های مسجد در این باره است.

مسجد و رشد بعد معنوی شهرها و محلات

در نگاهی کلی، اماکن مقدس و مذهبی به منزله ی الگویی الهی است. به دیگر سخن، هر مکان یا شیء ای که تقدیس شود، نماد تجلی نیروهای غیبی و الهی یا اولیای الهی می شود. همانندی معابد و اماکن مذهبی به کوه های کیهانی از این اعتقاد نشأت می گیرد که کوه مرکز جهان است. زیرا، کوه زمین و آسمان را به هم پیوند می زند، آسمان را لمس می کند و فرازترین نقطه ی جهان را مشخص می کند. کوه می تواند نمادی برای اتصال به مبدأ و جهان ماوراءالطبیعه باشد. از این رو، در شکل ظاهری بسیاری از معابد و اماکن مذهبی معمولاً به عنوان نماد پیوند میان آسمان و زمین مورد توجه بوده است.

در تمدن های بزرگ شرقی - از بین النهرین و مصر تا چین و هند - و در تمدن های اسلامی، معابد و اماکن مذهبی ارزشی مهم داشته اند. معابد و اماکن مذهبی دنیای نمونه ی خارج از جهان مادی را

بازمی‌نمایند. میرچا یاده بر این باور است که جهان، به‌عنوان کیهان، تاحدی درک می‌شود که به‌شکل جهانی مقدس آشکار شود.^۵ از این رو، انسان معتقد به مذهب و دین هر تصمیمی که برای استقرار در مکانی می‌گیرد گویای این باور مذهبی است که کیهانی کوچکی همانند با جهان برین می‌سازد که متعلق به ارواح قدسی و فرشتگان است. آرزوی او این است که با قدسیان و خدای خود پیوند داشته باشد؛ از این رو معابد و مراکز مذهبی را تجلی این پیوند می‌داند. در شهرها و محلات اسلامی، مسجد و فضاهای وابسته به آن و دیگر مراکز زیارتی و آموزشی، بعد معنوی شهرها را به‌وجود می‌آورند. در شهرهای اسلامی، محلات مسکونی، بازارها و سایر مراکز اقتصادی و اجتماعی حول محور مساجد قرار گرفته‌اند. در واقع، مسجد همچون چشمه‌ای باصفا جویبارهای معنوی خود را به‌سوی محلات و اماکن جاری می‌کند و نوعی فرهنگ پویای دینی را تبلیغ می‌کند.^۶

فضاهای شهری، خانه‌ها، محلات و معابد از ارزش‌هایی تأثیر پذیرفته‌اند که در مسجد بر آن‌ها تأکید شده است. خانه‌ی شخصی فضای داخلی بسته‌ای است که ضمن تأمین آرامش و امنیت خانواده، اندرونی اعضای آن است. پنجره‌ها کمتر به خانه‌های مجاور و کوچه‌ها اشراف دارند. البته، پنجره‌ها مشبک هستند تا افراد داخل منزل بتوانند فضای اطراف و مناظر محله را ببینند، درحالی‌که خودشان دیده نشوند. کوچه ادامه‌ی خانه و به‌مثابه‌ی دالان است تا معبری برای دادوستد، گردش و وقت‌گذرانی باشد. شهرهای اسلامی کهن، در نخستین وهله، میزان تمکن و دارایی ساکن خانه را مشخص نمی‌نمایند؛ چرا که پیوستگی و تداخل پیچیده‌ای میان مسکن فقرا و اغنیا وجود دارد. آنچه محلات زیبا را از خانه‌های ساده‌تر تفکیک می‌کند، وجود مجموعه‌های ساده، متوالی و متحدالشکل است. درحالی‌که در نوگرایی جدید، منطقه‌بندی و تقسیم‌بندی جدید شهری کاملاً مشخص است و شکاف طبقاتی به‌وضوح دیده می‌شود. در شهر اسلامی، هرچه از اماکن مذهبی نظیر مسجد فاصله گرفته می‌شود، دایره گسترده‌تر و از فشردگی آن کاسته می‌شود. وجود مسجد در محلات و شهرهای اسلامی ناپایداری، فناپذیری و موقت بودن امور مادی را ترویج می‌کند و بر ارزش‌های معنوی تأکید دارد.^۷ مسجد در شهرها و محلات اسلامی به شکلی در محیط کالبدی اطراف

^۵. یاده، میرچا، مقدس و نامقدس، نصرالله زنگویی، ص ۴۷.

^۶. بemat، شهر اسلامی، ص ۱۱.

^۷. همان، ص ۱۱۶.

خود جایگزین شده است که بیش از هر چیز، هماهنگی محیط را برای شهروندان جلوه گر می کند. هیچ گاه، مسجد فقط یک ورودی ندارد؛ اما معمولاً می توان ورودی اصلی آن را تشخیص داد. راه یابی به مسجد و دسترسی مستقیم به آن از درهای مختلف که در جهای مختلف شهر واقع شده اند، گواهی است بر وجود زندگی ای که سکونت و کار را به عبادت پیوند زده است.^۸ در شهرهای ایران، مساجد به همراه زیارتگاه ها و تکایا چنان در چشم اندازهای فرهنگی مؤثرند که در بیشتر شهرها تنها ساختمان های مرتفع شهر این اماکن هستند. همچنین، نقش مسجد در بافت شهری و محله ای آنقدر تعیین کننده و حساس است که گاه مسیر اصلی خیابان را از ادامه و تعریض باز می دارد، به برخی مشاغل اجازه ی فعالیت نمی دهد و برخی مشاغل دیگر را به شدت جذب می کند.^۹

شهر یا محله ای که با محوری مقدس احداث شده باشد و سازندگان آن پیگیر تحقق معماری مذهبی بوده باشند، جامعه ای را به یاد می آورد که باید منسجم، صمیمی و متحد باشد. در این صورت، همه ی ساختار شهر یا محله یک خانه را تشکیل می دهد.^{۱۰} در محلات سنتی، با برگزاری آئین های مذهبی و فرهنگی، که معمولاً در مسجد محل برپا می شود، افراد با هم نوعی پیوند عاطفی احساس می کنند. ریش سفید محل که معمولاً انسانی متدین، سالخورده و دارای شهرت اجتماعی است، در جهت اتحاد و ایجاد تفاهم میان اهل محل می کوشد و تا حد ممکن جلوی نزاع ها و کدورت ها را می گیرد. به احترام وی، ساکنان محل رفتار خویش را اصلاح و کنترل می کنند. در فضاهای مسکونی نیز این انسجام و معیارهای ارزشی رعایت شده است؛ زیرا کوشیده شده است در ساخت خانه ها، دیگر همسایه ها از نور، نسیم هوا و فضای باز محروم نمانند و زمینه های نگاه توأم با گناه در ساخت و سازها فراهم نشود. ورودی خانه ها و پوشش روی پلکانی که به بام منتهی می گردد، از محراب مسجد و آجرکاری ایوان های اماکن مذهبی الهام گرفته شده است. کمتر خانه ای را می توان مشاهده کرد که از خانه های مجاور ارتفاع بگیرد. در چنین محله هایی تعداد جرایم، بزه کاری ها و کجروی های اجتماعی ناچیز است.^{۱۱}

در سیمای شهرها و محلات جدید (چه در ایران و چه در دیگر کشورهای اسلامی) معماران و برنامه ریزان

^۸. فلامکی، باززنده سازی بناها و شهرهای تاریخی، ص ۵۸.

^۹. شکویی، جغرافیای شهری، ج ۲، ص ۴۰۵.

^{۱۰}. بemat، شهر اسلامی، ص ۸۸.

^{۱۱}. کوثری، مشارکت فرهنگی، ص ۱۹۴.

شهری با تأثیرهای سرنوشت‌ساز فرهنگ قرآنی و سنت‌های دینی و بومی مسجد بیگانه شده‌اند و بیش از آنکه مبلغ مفاخر و سبک‌های هنر و معماری اسلامی باشند، جلوه‌های غربی، مادی‌گرایی و گرایش‌های اقتصادی را در ساخت شهرها و محلات مدنظر قرار داده‌اند. نتیجه‌ی چنین گرایش‌های پیدایش ناهنجاری‌های اجتماعی - فرهنگی، فساد، ابتذال و نابسامانی‌های خانوادگی است.

مسجد و آرام‌سازی سیمای ساختاری محلات

اگر مساجد بزرگ در مسیرهای اصلی قرار بگیرند و خدماتی جانبی (نظیر محل پارک برای خودروها) به مردم عرضه کنند، علاوه بر اینکه برای ساکنان محلات مشکلی ایجاد نمی‌کنند، بلکه آرام‌سازی سیمای ساختاری محلات نیز کمک می‌کنند.

مسجد و ساختار منظم خانه‌های مستقر در محلات

بررسی قدیمی‌ترین مساجد ایران نشان می‌دهد که مسجد مرکزیت مناطق مسکونی را داشته و سعی شده است این اماکن جهت کلی شهر و ساختمان‌های مسکونی را مشخص کنند. در بافت قدیمی بیشتر شهرهای ایران، جهت جغرافیایی همه‌ی ساختمان‌ها، به‌خصوص ساختمان‌های مسکونی، هم‌جهت با مسجد و هم‌مسیر قبله بوده است و عموماً مسجد درب‌های مختلفی در سه امتداد غیر قبله نیز داشته است. مهم‌ترین نقش مساجد در توسعه‌ی فضایی و ساختاری محلات شهری در این است که چون مساجد اغلب به‌عنوان مراکز عمومی فرهنگی و مذهبی طراحی گردیده‌اند، هرگونه فعالیتی در این مراکز در جهت اشاعه‌ی فرهنگ دینی خواهد بود.

آسیب‌شناسی ساخت مسجد در شهرها و محلات

در حال حاضر، مساجد در کوچه‌ها و مناطق دورافتاده واقع شده‌اند و در مسیر زندگی عادی افراد ساکن در محلات قرار نگرفته‌اند. در گذشته، مداس علمی و حوزه‌های علمیه در کنار مساجد و در صحن و حیاط آن‌ها ساخته می‌شدند و همچنین بسیاری از مراکز درمانی و آموزشی در کنار مساجد بودند. در واقع، محور اصلی معماری شهری و محله‌ای مسجد و معماری ما معماری مسجد محور بود. مهم‌ترین ساختمان‌ها اطراف مساجد ساخته می‌شدند و محل ساخت مساجد بهترین محله‌های شهر بود، اما امروز از این الگو فاصله گرفته‌ایم.

منابع

۱. عرفان، محمد هادی، معماری مسجد.
۲. پیرنیا، معماری اسلامی ایران.
۳. آثار ایران، ج ۳.
۴. الیاده، میرچا، مقدس و نامقدس، نصر... زنگویی.
۵. به مات، شهر اسلامی.
۶. فلامکی، باززنده‌سازی بناها و شهرهای تاریخی.
۷. شکویی، جغرافیای شهری، ج ۲.
۸. کوثری، مشارکت فرهنگی.

منبع: مرکز رسیدگی به امور مساجد